

***Плач за Україною у щоденнику Олександра Довженка:
лірична експресія нефікційного тексту***

Постановка проблеми. Щоденник О. Довженка як автокомунікат виконував у житті автора «психотерапевтичні» / «катарсичні» функції [див.: 2, с. 72; 3, с. 52; 13, с. 15-20]. Серед своїх сучасників цей художник – один із небагатьох мемуаристів, хто насмівився бути гранично щирим на сторінках щоденника: «...варто вести мову про щоденниковий дискурс... як такий, що оприявнює духовні трансформації митця в ситуації психологічної межі», – зробила висновок Ірина Захарчук, порівнюючи воєнні щоденники Аркадія Любченка та Олександра Довженка, чий досвід «деконструює советський мілітарний міф і війну як тотальність усієї советської культури» [9, с. 105-106].

Провідні мотиви Довженкового щоденника – роздуми про долю батьківщини, якою для нього, правовірного радянського митця в полоні комуністичної ідеології [див. дослідження С. Тримбача та В. Агеєвої: 5, с. 193-263, 395-405], повсякчас залишалася Україна. Сучасні дослідники вважають, що автор не міг не усвідомлювати крамольності своїх зізнань та заяв у щоденнику, однак не міг і відмовитись від його продовження – у нього, як видно з доносу таємного інформатора НКВД-МГБ-КГБ з багаторічним стажем і водночас близького Довженкового приятеля, було вкрай мало можливостей вилити комусь душу, говорячи про наболіле [див.: 8].

Докладніше аналізувати патріотичну тематику в Довженковому щоденнику доцільно, оскільки вона далеко не однозначна й надзвичайно актуальна для нинішнього читача. Адже в роки своєї творчої зрілості Довженко пережив разом зі своїм народом трагічну кризу самоідентифікації, яка для нього закінчилася періодом «не просто наполегливого, але несамовитого й послідовного самозасліплення» у кінці 1940-х – на початку 1950-х років [12, с. 5], завдяки чому він ще за життя став (не)ортодоксальним радянським

класиком (ортодоксальним – на позір, для загалу й ближчого оточення; незгодним і неупокореним – глибоко в душі і в щоденнику), розплачуючись довгими роками творчого безсилля та безпліддя.

До речі, страх загубити свій талант – один із найбільшніх мотивів його щоденникового самоаналізу.

Формулювання мети статті. Мета цього дослідження – простежити лейтмотив ламентаций по Україні-вдовиці в тексті Довженкового «Щоденника (1939-1956)» як провідний в авторському ліричному самовираженні крізь призму засобів художньої виразності, притаманних нефікційній прозі (особливо мемуарним текстам), тобто передусім як експресивний вияв повторюваного, настійливого, варійованого мотиву у зв'язку з будь-якими іншими темами й мотивами щоденникових записів та домінантного серед них.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми. Від початку 1990-х стосовно творчості О. Довженка з'явилися дослідження Романа Корогодського, Сергія Тримбача, Віри Агеєвої, Світлани Матвієнко, Валентини Гребньової, Ірини Захарчук, Василя Марочка, Ірини Констанкевич та ін., вагома збірка документів і спогадів [5] тощо. Щоденник був відновлений у повному (наскільки виявилось можливим) варіанті завдяки текстологічним та біографічним дослідженням Р. Корогодського [6] і С. Тримбача за допомогою російських архівістів [7]. Однак у підсумку цей текст досліджений мало, у визначеному аспекті – нефікційний / небелетристичний твір як вияв ліризму – дослідження не проводилося.

Щоденниковий «жанр» / «жанрова форма» / «жанровий різновид» привертає чималу увагу сучасних українських літературознавців: упродовж 1990-2010-х з'явилися праці Олександра Галича, Марти Варикаши, Андрія Кочетова, Наталії Момот, Катерини Танчин та ін. Вияв ліричного начала в документальних текстах на матеріалі української літератури вивчали Олена Скарна [14] та Людмила Дейна (дисертація «Суб'єктивна та об'єктивна

оцінка в українському щоденниковому дискурсі»; Полтава, 2016; за спеціальністю «українська мова»).

Літературознавці писали про записники Довженка ще за радянських часів, коли вони публікувалися зі значними скороченнями; з огляду на дистанцію від сучасної рецепції ці дослідження видаються неабияк цінними, адже дають змогу робити порівняння відчитаного в різні епохи: щось підтверджується враженнями сучасного читача, а щось сприймається – за контрастом – інакше.

Зокрема ленінградська дослідниця Наталія Банк назвала Довженків «Щоденник» *первозданным* (тобто одвічним, первісним) «ліричним монологом», не ставлячи під сумнів автентичність «воєнних записних книжок» митця у 2-му томі перекладного «Собрания сочинений в четырёх томах» (Москва, 1967) [див.: 1, с. 64-72]. Авторка монографії «Нитка часу. Щоденники і записні книжки радянських письменників» (варто нагадати, що в Радянському Союзі дослідження, присвячені так званій документально-художній літературі, були поодинокими) передусім захоплювалася одвертою та непідробною щирістю автора «необроблених записок», якими вона вважала тексти Довженкових записників: «Можна зробити купюри, вилучити окремі фрази – виникає ряд крапок, і він прозвучить як синтаксичний прийом, як пауза. Не можна змінити характер, емоційний настрій записок» [1, с. 72, 66]. Провідним емоційним тоном тексту дослідниця назвала «трагічний пафос» на «високому диханні» авторського монологу [1, с. 67, 68], не помітивши (чи, найімовірніше, з огляду на цензуру не бажаючи підкреслювати) суперечностей Довженкових роздумів про сплюндровану Україну, гострого болю в його серці за залишене напризволяще при панічному відступі, а потім зганьблене радянською пропагандою при «визволенні» з німецької окупації українське населення, – болю й сорому, зрозумілого нині кожному читачеві-українцеві. Однак зауважила, що авторський голос лунає надривно, переходячи в *плач*, що «трагічні лейтмотиви проходять крізь усі записи» [1, с. 68]. Так само показово, що дослідниця вважала щоденникову прозу Довженка «вільною від побутових

подробиць», «піднесеною», «романтичною» і не відділяла те, що він фіксував як побачене в реальності, від того, що записував як «невідступні видіння» – замальовки до майбутніх творів [1, с. 68-69, 72].

Виклад основного матеріалу дослідження. Текст «Щоденника (1939-1956)», як будемо називати його надалі, дійсно виріс із початкових робочих записників кінорежисера і сценариста – у цьому переконують довідки «Документы А. П. Довженко в РГАЛИ» та «Описание источников» у двомовному виданні 2013 року [7, с. 18-20, 820-823]; докладніше про зумовленість авторських намірів суспільними й особистими причинами ішлося в моїй попередній статті [10]. Більшість масштабних художніх задумів автора, зафіксованих у його записниках, після кризи 1943 року так і залишилися нереалізованими планами, а записникам як «проміжному текстові» (Лідія Гінзбург), «перед-текстові» (Михаїл Михеєв) [див.: 13, с. 59-73] судилося свідчити про грандіозний масштаб і занепад таланту «поневоленого» митця.

Перші з Довженкових записників подаються не в усіх нинішніх виданнях: в опублікованому масовими тиражами на початку 1990-х, коментованому Р. Корогодським тексті «Щоденник...» нібито почато в 1941 році [див.: 6, с. 173-174]. До недавнього часу на цей текст мусили посилатися й дослідники (О. Галич, І. Захарчук, І. Констанкевич та ін.) [зокрема див.: 9, с. 105-114, 132-138, 143-187, 196-216]. О. Галич навіть вважав повним текстом публікацію Олександра Підсухи в журналі «Дніпро» 1989 року (№№ 4-9) [див.: 4, с. 158]. Із докладніших текстологічних коментарів у виданні 2013 року (довідка «Описание источников») бачимо, що збереглися, хоча й не без втрат, записи від 1939 року [7, с. 820-823]¹. Завдяки науковому підходові до редагування (максимально збережені всі особливості першоджерел, найперше – фрагментарність та двомовність) стало помітно, що Довженко постійно

¹ Упорядники повного видання поділили текст «Дневниковых записей» на 25 «тетрадей» та «Приложение» відповідно до характеру збережених у Москві архівних матеріалів, додавши російський переклад після кожного фрагменту, де в оригіналі Довженко писав українською [див.: 7, с. 22-819; надалі посилаємося на сторінки тексту «Щоденникових записів» за цим виданням, не вказуючи його позицію у списку літератури]. Біографам відомо, що принаймні три «найкрамольніші» зошити своїх записів Довженко знищив 30 січня 1944 року, у день виклику до Сталіна [див. в українській Вікіпедії]. Хронологія записів у найповнішій публікації, на відміну від неповних видань у 1990-2000-х рр. «Щоденника (1941-1956)», не скрізь збережена, оскільки подекуди її неможливо встановити; авторську орфографію у виданні збережено.

перебував у стані гострого нервового напруження, упродовж останнього десятиліття свого життя практично був хворою людиною з важкими серцевими проблемами. А в листопаді 1943-го – січні 1944 року, у період найбрутальнішої критики сценарію «Україна в огні», він пережив болісну життєву та психологічну кризу через несправедливі звинувачення, розчарування у «вождях» і колегах, які підхопили спущену зверху вказівку цькувати його за «націоналізм». Найперше – засумнівався у своїй вірі в мудрого і справедливого Сталіна, під чиєю особистою «опікою» перебував (по суті, під підозріливим наглядом, що міг обернутися всевишнім гнівом у будь-який момент – та й обернувся).

Під впливом гірких вражень від баченого в Україні напередодні й під час німецько-радянської війни в Довженкових нотатках з'явилося визначення України – *Великої Вдовиці* – та її народу – *пасинка*, яке не раз варіюється у збережених текстах «Щоденника...»; запис із такими визначеннями, датований 13-IX-44 [с. 42]², зустрічаємо в першому «зошиті»; наступні випадки появи цих мотивів повторюються з деякими змінами в 3-му, 5-му, 7-му, 8-му «зошитах», тобто до кінця 1946 року [с. 42, 103, 158, 215, 219, 300, 308, 337, 342, 371, 384, 425 тощо]. Однак близькі за змістом визначення батьківщини та пов'язані з ними міркування з'явилися набагато раніше. Уже влітку 1942 року Довженко передчував: *«У мене так же не вистачить сил, як не вистачило їх після закінчення фільму уже ні на що. Образ нещасної моєї України, на полях, на костях і на сльозах, і крові якої була здобута перемога, заслонив уже в моїй душі все. З ним я і закінчу своє життя. <...> А світ нехай собі радіє»* (запис б-ІІ, 1942 р.) [с. 182]. У фрагменті йшлося про пропагандистський («повнометражний документальний», за офіційним визначенням) фільм «Визволення» про возз'єднання Західної та Східної України у вересні 1939 року, знятий Довженком 1940 р. на офіційне замовлення.

² Після цитати курсивом подаємо авторське датування записів, якщо воно є в тексті. Дати, які встановлено упорядниками (коментарі, розбивка тексту на «зошити» тощо), подаємо звичайним шрифтом.

Зі щоденника видно, що митець далеко не так безсумнівно вірив у пропагандистську концепцію «возз'єднання» та «визволення», як вона постає у його фільмі, оскільки повсякчас повертався думкою до міжусобної боротьби українських патріотів, малював в уяві художні картини трагічної української історії (не кажучи вже про заповітну мрію зняти фільм «Тарас Бульба» з його відомим мотивом національної зради і синовбивства, за власним сценарієм, варіанти якого збереглися в архіві [див. Вікіпедію]). *«Ах, коли б вистачило мені сили й часу, написав би я роман про визволення Західної України, про возз'єднання наших народів і про все, про все, що з цього вийшло, що говорили і говорять, кому влетіло. І як народ український фактично був тут не при чім. Як возненавиділи, розійшлися на віки. Про оцю трагедію би написати роман на тисяч три градусів температури і вилити в нього увесь свій біль, усю тугу, усі свої скорботи і поради, якщо б подумати було ще можна, що тут, мо, є таке щось не безпорадне. <...> Це була б книга для всіх грядущих нащадків наших – реквієм народу, коли присуджено йому умерти в цім двадцятім столітті... <...> – Боже, помози мені написати оцю книгу! – кричав би я і просив би я. Та бога вже немає, а є утома в голові і хворе серце і безліч щоденних робіт і “Довліє дневі злоба его”», – записав художник у третьому «зошиті», розділивши кілька записів горизонтальними рисками й позначивши одним числом: 2-VII 1942 р. [с. 218-219].*

Мотив *плачу* за Україною виник під впливом вражень Довженка від перших місяців німецької навали та відступу Червоної армії, але датування початкових записів другого «зошита», де йдеться про ці події, відсутнє (поки не з'явиться датування березневими числами 1942 року; перша дата 6-III-42 зустрічається в першому «зошиті» [с. 51]). Трагічна панорама відступу з України, очевидно, була нав'язливою в авторських спогадах (бо повторюється кілька разів), через те в ній не можна відділити конкретно побачене від не раз емоційно пережитого та творчої уяви: *«Самим страшним під час відступу був плач жінок. <...> Плакала Україна. Вона плакала, гірко ридала, свого дома проклинала...»* [с. 54]. Цей чималий фрагмент (розлогіша цитата коментувалася

в попередній статті [10]) вирізняється лексично-образним і синтаксичним стилем, близьким до народних плачів-голосінь, та експресією пісенних зворотів-звернень і повторів, де сплітаються голоси матерів і дітей, батьків і синів, дівчат і парубків: *«Ой побіжу ж я за вами хоч годиночку, поки не впаду на землю. <...> Брате мій, дружино мій. Тату! <...> Недоля простягала свою тінь на землю нашу, на народ наш. Ми йшли на схід. <...> Завмирили серця дівочі у німій тузі, і світ плив у їх очах од передчуття наруги...»* [с. 55].

Однак у записах першого і другого «зошитів» відчутний також авторський намір, згідно зі змістом тодішньої офіційної пропаганди, героїзувати народну трагедію та засудити «зрадників і боягузів». Особливо це помітно завдяки стикам фрагментів, де нотатки побаченого й почутого змінюються уявленими картинами, діалогами, ситуаціями; деякі з них пізніше увійшли у воєнні статті й оповідання Довженка та в «Україну в огні». Щось на кшталт відділених рисками кількох рядків невдовзі за попередньою панорамою відступу: *«Німці в хаті чи в клуні стріляють з гармати. Вривається танк і нищить все, що було у клуні»* [с. 57]. Або характерний зразок спрощеного сюжету для публіцистичної замітки чи репортажу, який Довженко записує 4-IV 1942 р., очевидно, для майбутньої роботи: *«Трижди поранений оборонець Севастополя Руденко odmовився іти до шпиталю і очолив атаку укріпленого пункту. “Вперед за Сталіна!” Сім куль впилися в груди герою»* [с. 87].

У цьому ж другому «зошиті» вступають у непередбачуваний плин щоденникових думок «історична» та «мовна» теми, які невдовзі стануть провідними й безпосередньо пов'язаними з *плачем за Україною*: Довженко повсякчас повертатиметься думкою до того, що українців відлучували від мови й позбавили пам'яті про власне минуле (не називаючи винуватців), про національну культуру та її діячів попередніх епох; його пектиме безпам'ятство та безкультур'я співвітчизників і гірко болітиме й обурюватиме знищення культурних пам'яток, архівів, бібліотек, яке, як він знає, обернеться для народу новими стражданнями, бо породжує безбатченків, перевертнів і зрадників, веде до розбрату й ганебних поразок: *«Єдина країна в світі, де не викладалася в*

університетах історія цієї країни, де історія вважалася чимось заперетним, ворожим і контрреволюційним. Це Україна. <...> Зобразити обов'язково Когана, що тікаючи з оточення, мовчки чи по короткому імпровізованому суду, розстрілював нещасних політичних недорослів, недобитків історії. <...> Ніхто не хотів вчитися на історичному факультеті. Посилали в примусовому плані. Професори заарештовувалися майже щороку, і студенти знали, що така історія, що історія це паспорт на загибель. <...> В університеті розмовляли <українською мовою – уточнення від упорядників> тільки початківці і поети. Решта вся по-руськи, на радість Гитлеру» (5 записів без дат із другого «зошита», розділені горизонтальними рисками, з авторськими підкресленнями та виділеннями вертикальною лінією на полях) [с. 98-99].

У другому «зошиті» кілька разів зафіксовано початок роботи над «Зачарованою Десною» [с. 80, 100], і Довженко не раз подає ліричні «відступи», суголосні з настроєм своєї майбутньої автобіографічної повісті, яку закінчить далеко пізніше (1954-1955), так і не переробивши в кіносценарій. А в роки війни він буквально плаче («Учора знову писав “Зачаровану Десну” і знову плакав»), за його власним зізнанням, пишучи й читаючи щойно написані сторінки розпочатої повісті друзям [с. 100], і вплітає у щоденникові записи її щемливі ностальгійні ноти: «Світе мій убогий. Покажи мені, де на тобі пролилося ще стільки крові, як у нас на Вкраїні. Нема другої України. Нема» (запис без дати) [с. 101].

Зрозуміло, що Довженко не вживав слів «русифікація», «репресії», «етноцид», «геноцид», і навіть «голод» вжив кілька разів досить обережно, однак можемо простежити, які крамольні на той час думки визрівали в його свідомості, не знаходячи відповідного втілення – через те його вогнем пекли слова «зрадники», «запроданці», «прислужники», якими було тавровано населення, «звільнене» з окупації, а він, будучи на фронті, відчув це тавро й на собі: «Україна бореться, читаю в газетах. <...> ...гинуть тисячами і загинуть усі, бо повороту додому уже їм не буде. А якщо й буде, то не на радість і спокій і не на роботу, а в заслання і в поругу на все життя по Сибірам та

Казахстанам, як “німецьким запроданцям, фашистським слугам, зрадникам батьківщини”. <...> В яку безодню горя упав мій народ і скільки горя ще жде його в майбутньому! Поділять його знову. Роз’єднають, бодай не з’єднували, розженуть, як журавлиний клин у бурю, та ще й обвинуватять, що не звідти сонце сходить, не туди заходить» (2-VII 1942 р.) [с. 215]; «“Сейчас України нет! И украинские кадры кинематографии нам не нужны. Пусть сражаются. Отвоюем Украину, тогда снова будем заниматься”, – рече черговий ублюдок з Гнездиківського провулку Большаков. Я не одповів нічого. <...> Чи буде жити моє ім’я, создателя вкраїнського кіно. Чи ні. Мені байдуже. Чи буду я і далі в перших лавах, чи вмру в безвісти, чи розлечусь од бомби десь отут – мені однаково. Я не хочу жити краще свого народу, я не можу і не хочу жити і бачити нищення і копання мого народу. Я хочу розділити його долю вповні, ущерть і без оглядки» (із розділених горизонтальними рисками записів 2-VII 1942 р., у третьому «зошиті») [с. 217].

Досить довгий ряд записів від 2 липня кілька разів звучить шевченківськими ремінісценціями – важко визначити, наскільки свідомими чи напівсвідомими («Мені однаково, чи буду / Я жить в Україні, чи ні. / <...> Та не однаково мені / Як Україну злії люде / Присплять, лукаві, і в огні / Її, окраденую збудять...») – та лейтмотивом: «А Україна наша вічна вдова. Ми удовині діти» [с. 219]. Тобто архетипні народнопісенні й Шевченкові образи матері-вдовиці та дітей-пасинків міцно увійшли в авторську свідомість, це не раз помічали дослідники, аналізуючи мовну стихію Довженкових творів (Людмила Мацько, Наталія Сидяченко, Наталія Хараман та ін.).

Ще одне тавро в’їдалося Довженкові в печінки: «Господи, як мені остогиділи за чверть століття слова – “український націоналізм”» (окремо виділений недатований запис із 5-го «зошита», тобто грудень 1943 року) [с. 287]. Невдовзі почнеться від самого верху – від Сталіна та ЦК ВКП(б) – кампанія «перевиховання» Довженка – кульмінаційні моменти бачимо в 5-му «зошиті», саме у грудні 1943-го, і в записах цього періоду автор переказує звинувачення, які сипалися на його голову, виявляючи свою незгоду лише

інтонаціями – вживанням окличних знаків, а також за допомогою інверсії та характерних кліше невластиві прямої мови: *«Несу тягар заборони “України в огні” і досі. <...> Захитник дезертирів і оточенців я! Божевільний, що поставив під сумнів класову боротьбу! Проповідник плюгавого християнства! Націоналіст, возлюбивший народ свій такою любов’ю, що вона заслонила собою братній народ, який, по суті, є справжнім визволителем України од німців, що мали нахабство себе вважати “визволителями”! <...> Я відчуваю ось уже місяць на шиї своїй петлю націоналізму...»* (дата запису – 31-XII, 1943 р.) [с. 305]. Власне, цією датою позначені кілька розлогих фрагментів, де йдеться про перипетії цькування.

Очевидно, «психотерапевтична» потуга щоденника таки спрацювала: уже 1 січня в новому 1944 році Довженко пише не про власну кривду, а про наслідки війни, висловивши деякі геополітичні прогнози щодо повоєнної Європи, і знову повертається до лейтмотивного плачу: *«В цьому році повинна скінчитися війна на європейському континенті. <...> Одна тільки удовиця оплакуватиме дітей своїх на руїнах до самої своєї смерті. Замовчана, підозріла, зневажена віками па<д>чериця Європи»* (запис датовано: 1-I-1944) [с. 308].

Про те, що Довженко не розкався після ганебних «проробок» на зламі 1943-1944 років, а став мислити й висловлюватися гостріше та критичніше, свідчать чимало записів 1944 року: автор ніби забув про страх та самоцензуру. Наростає і трагедійне звучання провідного лейтмотиву – набуває молитовних обертонів у такому, наприклад, монолозі: *«Сьогодні, в суботу 30-VI-45, сталася велика подія в житті мого народу. Уперше за тисячу літ, за всю свою нещасливу історію об’єднався він в єдину сем’ю. Нема на світі другого народу з такою безмірно жахливою долею. Нема і не було в Європі великого пасинка другого, що так би був зневажений в усіх своїх правах в угоду підлих кон’юктур. <...> Благословенна будь, моя многотрадальна земле. Щастя тобі, доле. Дай розуму й сумління керівникам твоїм. Благословенний будь, народі мій ласкавий, добрий, будь сильний, терпеливий»* (запис у 7-му «зошиті»

після підписання договору СРСР з Чехословаччиною про приєднання до України Закарпаття) [с. 342].

У наступному записі цього ж дня Довженко продовжує оплакувати власну долю і свій загублений на чужині талант: *«Я один за межами України моєї землі, за любов до якої мені мало не одрізали голову, предавши остракізму, великі вожді і малі їх слуги українські, недобитки убогі в великих і малих чинах. #³ Лечу. Невисоко уже лечу. Пооббивались крила уяви. Склероз вже заморозив голову мою. І душа моя сива летить, черкаючи землі, важко, мов підбитий хижаками лебідь. Пролітаю спалений Чернігів, землю дідів-прадітів моїх, де згоріло моє історичне мистецтво. Київ... <...> ...знищені тисячолітні витвори мого народу. <...> Пролітаю над майданами, над порожніми церквами, заглядаю в вікна, шукаю радість на великомученій своїй і не своїй землі, шукаю і підслуховую її не на урочистих зборах, куди мені не можна залітати. Шукаю по домівках нерозкішних, по хатах, по “жилкопах” і по інших многих вольних і невольних “населених пунктах”. Не помічаю, що йде дощ, шукаю радість на своїй скривавленій землі. І хочеться мені ридати од щастя й болю і кажеється мені, що то не дощ іде весь день, а небо плаче зі мною од жалю і од моїх скорбот отут, на самоті, біля московського мого вікна»* [с. 343].

У цьому засміченому суржику, та все ж високому за стилем монолозі – увесь Довженко: його не раз повторені думки, спосіб їх виразити через максимальне загострення контраверсійного смислу, надаючи своїм видінням філософських і культурних асоціацій завдяки біблійним та шевченківським ремінісценціям. Ретроспективно, зі сучасної доби, важко уявити ту небезпечну межу, на яку митець ставив себе, залишаючи подібні записи у своїх шухлядах. Адже знав, у якій країні живе: крихти таких зізнань у чиємусь доносі було б достатньо для звинувачень у націоналізмі та антирадянщині, а тут ще й одверті звинувачення на адресу радянської системи, без жодного бажання «виправитися» та врахувати «науку», через яку щойно пройшов і яка породжувала в його душі несправедливі підозри щодо колег, котрі, можливо

³ Ставимо цей знак на позначення не збереженого абзацу в тексті щоденника.

(?!), наклепали Сталіну чи Берії, викликавши всевишній гнів. І який із того урок він собі висновує? *«Одне мені треба. Щоб не одібрала в мене доля сліз і плачу по п'ятнадцяти мільйонах смертей мого нещасного вимученого народу. Коли подумаю, що сталося й що робиться, скільки страждань, кривди, смерті, жорстокості нелюдської неземної, пекельних мук, нечуваної люті катувань, неправди, прихованих скорбот, лжи, заслань і розстрілів... Скільки нелюбові до народу і боязні його невсипущого духу! Боже мій... Скільки розбитих духовно й фізично сердець. П'ятнадцять мільйонів трупів і вигнанців! Я не знаю нічого страшнішого на світі. Що "Повість полум'яних років"? Хіба таку писати повість про смертельну рану народу? Трагедію треба писати, новий апокаліпсис, новий Дантов "Ад". І не чорнилом у Москві, а кров'ю і сльозами, мандруючи по Україні, в убогих хатах, під вікнами сиріт, у пустках і пожарищах великої Матері-Вдовиці»* (запис 22-IX-45, у 7-му «зошиті») [с. 371].

А в записі наступного дня він висловить ще гостріші звинувачення убивцям і катам свого народу, почавши підрахунок його втрат від *Великої Соціалістичної Революції* (усі слова пише з великої літери, як тоді годилося), і сформулює ті проблеми винародовлення, які після нього українці спромоглися зрозуміти й сформулювати зусиллями молодого шістдесятницької інтелігенції лише через покоління: *«Мій час – край загибелі мого народу. # Як встати йому на своїх окривавлених ланах? Як обробити їх? Його сили підуть на обробку землі, яку він прокляне, як недолю свою, чи не прокляне, а плазуватиме по ній як раб, челядник, хлібозаготовитель Європи. Що робиться в його культурі? Скільки знищено, розігнано, якими людьми осаджені заклади, де творяться культурні кадри! Скільки провінціалізму і тупої самозакоханості асиміляторів і русифікаторів. О, другорядність, яка страшна сила в тобі. Сонце і небо, і земля, і квіти – ніщо не затулить і не висвітлить твоєї непроглядності. О, дике поле Європи!»* [с. 372].

Подібним фрагментам у щоденнику притаманна не просто трагічна тональність (**НВ: розпач, відчай, безсиле рюмсання – не властиві авторові мотиви**, натомість він повсякчас обурюється, сумнівається, шукає аргументи у

відстоюванні своєї правоти, хоча б у монолозі наодинці з собою), а саме піднесено-високий стиль, усвідомлення страшних масштабів трагедії без жодного казенного пафосу, властивого першим записам і поступово зниклого, ніби випаруваного після 1943 року. Патріотична тема у Довженка розвивалася від офіційних міфологічних ідеологем «героїзму радянського народу» до трагічного ліричного пафосу ламентаций за **своїм** народом, якому й за якого він готовий був молитися (давно вважаючи себе атеїстом).

Неоднозначні аспекти Довженкових роздумів (зневажливе або вороже ставлення до тих, кого від 1943 року таврувала сучасна йому радянська пропаганда, – кримських татар, а також неприязні оцінки представників різних націй – євреїв, грузинів, росіян тощо – чи західних країн-союзниць СРСР у Другій світовій війні) становлять особливу імагологічну проблему, якої наразі не будемо зачіпати. Бо хоч вона й пов'язана з Довженковим патріотизмом, та вимагає роз'яснень особливих причин і обставин (докладніше про це дещо написала І. Захарчук) [див. вказ. працю]. Ідеться про суб'єктивну, пристрасну, емоційну, одверту – власне, ліричну природу довженківського стилю у щоденнику.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Експресивно насичений стиль Довженкового «Щоденника (1939-1956)», як бачимо, настільки промовисто суб'єктивний і стилістично неповторний, що аналогів йому немає в українській культурі. За всіма притаманними йому ознаками – суб'єктивність, посилена емоційність, не редаговане розгортання вислову, фрагментованість, повтори, варіювання провідних мотивів, відсутність породжених самоцензурою і страхом перед сторонніми очима умовчань, інтонаційна невимушеність і спонтанність, навіть вживання суржику й характерних для змішаної мови офіційних кліше та публіцистичних або розмовних зворотів – цей стиль можна визначити як ліричний. За лексично-образними характеристиками він найближчий до заповітної довженківської кіноповісті «Зачарована Десна», яка посіла місце найбільшого досягнення української повоєнної літератури в коротку добу посттоталітарної «відлиги» та

відкрила дорогу українським шістдесятникам, вселивши в їхню свідомість гордість за національну культуру. Архетипні лейтмотиви *Україна-вдовиця* та її народ – *пасинок* – звучать голосами фольклорних плачів-примовлянь і молитов, виявляють кривий зв'язок митця з національною традицією, гострий біль через її нищення і зневагу до неї, обурення байдужістю світу й радянської імперії до долі України та українців.

Література

1. Банк Н. Нить времени. Дневники и записные книжки советских писателей. Москва: Советский писатель, 1978. 248 с.
2. Варикаша М. Гендерний дискурс у літературі non-fiction: монографія. Донецьк: Ландон-XXI, 2013. 212 с.
3. Галич О. У вимірах non fiction: Щоденники українських письменників ХХ століття: монографія. Луганськ: Знання, 2008. 200 с. [див. с. 52 – х-ка мемуарних жанрів]
4. Галич О. Українська документалістика на зламі тисячоліть: специфіка, генеза, перспективи: [монографія]. Луганськ: Знання, 2001. 246 с.
5. Довженко без гриму: Листи, спогади, архівні знахідки / упоряд. і коментар Віри Агеевої і Сергія Тримбача. Київ: Комора, 2014. 472 с.
6. Довженко О. Зачарована Десна: кіноповість. Україна в огні: кіноповість. Щоденник (1941-1956) / передм. М. Жулинського; післям. і приміт. Р. Корогодського. Київ: Веселка, 1995. 576 с.
7. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956 = 1939–1956. Харків: Фоліо, 2013. 879 с. (Укр. та рос. мовами).
8. Донос-шедевр. Юрій Смолич про Олександра Довженка [Електронний ресурс] // Українська правда. 10 вересня 2019 р. Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2018/09/10/152898/> (дата доступу: 10.09.2019, через Фейсбук).
9. Захарчук І. В. Війна і слово (Мілітарна парадигма літератури соціалістичного реалізму): монографія. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2008. 406 с.
10. Колошук Н. Експресіоністичні мемуари в українській повоєнній літературі (О. Довженко та В. Сосюра) // Волинь філологічна: текст і контекст: зб. наук. праць. Вип. 23: Літературний експресіонізм в інтермедіальному контексті / упоряд. Т. П. Левчук. Луцьк: ПП Іванюк В. П., 2017. С. 68-82.
11. Корогодський Р. Велика містерія: життя після смерті // Довженко О. Зачарована Десна. Україна в огні. Щоденник (1941-1956). Київ: Веселка, 1995. С. 550-564; Примітки // Там само. С. 565-574
12. Марголит Е. Я., Тримбач С. В. Хроніки трагедії // Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956 = Дневниковые записи, 1939–1956. Харків: Фоліо, 2013. С. 5-15.
13. Михеев М. Ю. Дневник как эго-текст (Россия, XIX-XX). Москва: Водолей Publishers, 2007. 264 с.

14.Скнаріна О. Ю. Особистісне і документальне в мемуарній і біографічній прозі (на матеріалі української літератури кінця ХХ ст.): дис. ... канд. філол. наук: 10.01.06 – теорія літератури / Луганський нац. пед. ун-т ім. Т. Шевченка. Луганськ, 2006. 212 с.

Колошук Надія. Плач за Україною у щоденнику Олександра Довженка: лірична експресія нефікційного тексту. Провідні мотиви Довженкового щоденника – роздуми про долю батьківщини, якою для нього, правовірного радянського митця в полоні комуністичної ідеології, повсякчас залишалася Україна. Докладніше проаналізувати патріотичну тематику у щоденнику доцільно, оскільки вона далеко не однозначна й надзвичайно актуальна для нинішнього читача. У роки своєї творчої зрілості Довженко пережив разом зі своїм народом трагічну кризу самоідентифікації. За всіма притаманними йому ознаками стиль у щоденнику можна характеризувати як ліричний.

Ключові слова: О. Довженко, щоденник, нефікційна проза, мемуаристика, лейтмотив, патріотична проблематика, стиль, лірична експресія, плач, ламентация.

Nadiia Koloshuk. *Crying for Ukraine in Olexander Dovzhenko's Diary: Lyrical Expression of Non-Fictional Text.* The leading motives of Dovzhenko's diary are reflections on the fate of his homeland, which for him, the orthodox Soviet artist in the captivity of communist ideology, remained Ukraine at all times. More detailed analysis of patriotic topics in the diary is advisable, because it is far from unambiguous and extremely relevant for the current reader. In the years of his creative maturity, Dovzhenko, along with his people, experienced a tragic crisis of self-identification. By all his attributes, the style in the diary can be characterized as lyrical style.

Key words: O. Dovzhenko, non-fiction prose, diary, non-fiction prose, memoir, leitmotif, patriotic issues, style, lyrical expression, crying, lamentation.

Надежда Колошук. Плач по Украине в дневнике Александра Довженко: лирическая экспрессия небеллетристического текста. Преобладающие мотивы дневника А. Довженко – раздумья о судьбе родины, которой для него, правовежного советского художника в плену коммунистической идеологии, всегда оставалась Украина. Подробнее проанализировать патриотическую тематику в дневнике целесообразно, поскольку она далеко не однозначна и чрезвычайно актуальна для нынешнего читателя. В годы своей творческой зрелости Довженко пережил вместе со своим народом трагический кризис самоидентификации. По всем присущим тексту характеристикам стиль дневника можно определить как лирический.

Ключевые слова: А. Довженко, дневник, небеллетристическая проза (документально-художественная проза / нон-фикшн), мемуаристика,

лейтмотив, патриотическая проблематика, стиль, лирическая экспрессия, плач, ламентация.